

JAN WARMIŃSKI – LUBLIN

KURACJE I LOKALIE JAKO JEDNOSTKI TERYTORIALNE NA ZIEMIACH POLSKICH

Wstęp

Kuracja (*curare* łac. troszczyć się), jak i niższa od niej rangą lokalia, była duszpasterską jednostką terytorialną utworzoną przez biskupa diecezjalnego wskutek kanonicznego podziału parafii z braku zewnętrznych warunków do erygowania nowej parafii¹. Występowały one głównie na ziemiach polskich będących przez długi czas pod zaborem pruskim: w diecezji (od 1930 roku archidiecezji) wrocławskiej i nowo utworzonej w 1925 roku diecezji katowickiej (obejmowały one Śląsk i Pomorze Zachodnie), wrocławskiej, chełmińskiej, warmińskiej i nowo utworzonej w 1925 diecezji gdańskiej (Pomorze Wschodnie, Warmia i Mazury), pod zaborem austriackim, sporadycznie w zaborze rosyjskim (diecezja łucka) i na ziemiach niemieckich (diecezje: magdeburgska i berlińska)².

Niniejszy szkic jest pierwszą próbą ujęcia całościowo problemu kuracji i lokalii z uwzględnieniem warunków i okoliczności ich powstania oraz terenu, czasokresu i rozmiarów występowania tego zjawiska na w/w ziemiach pols-

¹ F. Bączkiewicz, J. Baron, W. Stawinoga, *Prawo kanoniczne*, Opole 1957², t. 1, s. 577 (vicaria perpetua, wikariat stały).

² Na obszarze obecnych diecezji polskich (głównie sosnowieckiej, zamojsko-lubaczowskiej, kieleckiej, drohiczyńskiej i tarnowskiej) podobne im placówki występują pod nazwą – wikariat, kapelania lokalna, ekspozytura i rektorat. Zob. *Diecezja lubelska. Informator historyczny*, oprac. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1985; *Spis kościołów, parafii oraz duchowieństwa diecezji w Drohiczynie nad Bugiem*, Drohiczyn 1999; *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji kieleckiej 1999*, Kielce 1999; *Katalog diecezji sosnowieckiej*, Sosnowiec 1999; *Schematyzm diecezji tarnowskiej na rok 2000*, Tarnów 2000.

kich. Pierwsze próby omawiania tego problemu na Pomorzu Zachodnim zapoczątkował L. Bończa-Bystrzycki³. Tego terenu dotyczy też wykaz kuracji podany przez P. T. Mielczarka⁴. Ostatnio zaczęto poświęcać monografie kuracjom i lokaliom w konkretnych miejscowościach (L. Bończa-Bystrzycki i A. Ratko)⁵. Jednakże podstawą źródłową niniejszego artykułu są schematyzmy, które będą cytowane w odpowiednich przypisach. W przyszłości należałoby sporządzić wyczerpujące opracowanie kuracji i lokalii z wyszczególnieniem ich pełnego stanu liczebnego i wykazu w poszczególnych okresach i diecezjach, wykorzystując przy tym nie tylko schematyzmy, ale i materiały rękopiśmienne znajdujące się w archiwach diecezjalnych i archidiecezjalnych.

1. Okoliczności i warunki powstawania kuracji i lokalii

Główną przyczyną powstawania kuracji i lokalii była protestantyzacja ludności na ziemiach polskich pod zaborem pruskim (na Śląsku, Pomorzu Zachodnim, Pomorzu Wschodnim i Mazurach) oraz sekularyzacja majątków kościelnych na tych ziemiach. Ogromna przewaga protestantów nad katolikami pod względem liczebnym, a tym samym brak odpowiedniej liczby wiernych katolickich w parafiach, jak też niskie uposażenie duchownych i antykościelna działalność świeckich władz protestanckich, powodowała likwidację wielu parafii (głównie na Śląsku, np. w 1839 roku zlikwidowano aż 123 parafie). Na ich miejsce na Śląsku tworzono m.in. kuracje i lokalie już w I połowie XIX wieku⁶, a na Pomorzu, gdzie niewiele było parafii katolickich, tworzono kuracje dopiero w II połowie XIX wieku, gdy zwiększała się liczba wiernych katolików⁷.

Założenie kuracji lub lokalii zależało od trzech czynników: wymaganej przez władze liczby katolików, uzyskania odpowiednich funduszy (m.in. i od niezamożnych katolików) na utrzymanie duszpasterza-kuratusa lub lokalisty) oraz od woli miejscowej władzy świeckiej. Na Pomorzu i w Brandenburgii, gdzie ogromna była przewaga liczebna protestantów (92,6-98,8 %) nad katolikami (którzy żyli w diasporze, stanowiąc zaledwie 2-7,4 % ogółu mieszkańców) wystarczyło niespełna 400 wiernych do założenia kuracji; na Dolnym Śląsku – zapewne więcej, a na Górnym Śląsku (w diecezji katowickiej) przed

³ L. Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim 1871-1945*, Koszalin 1995, s. 5-67; tenże, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamińskiej*, Koszalin 1999.

⁴ P. T. Mielczarek, *Parafie, kuracje, katolickie kościoły oraz punkty duszpasterskie przed 1945 r. na północno-zachodnich terenach obecnej diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, w: *Radość z nadziei*, Koszalin 1985, s. 156-178.

⁵ L. Bończa-Bystrzycki, *Lokalia i kuracja katolicka świętego Antoniego w Sławnie (1924-1945)*, Sławno 1997; A. Ratko, *Kościół Matki Boskiej Różańcowej w Rudzie Śląskiej. Od rezydencji jezuickiej i kuracji do parafii*, Ruda Śląska 2000, s. 107-134, 181-192.

⁶ *Historia Kościoła w Polsce*, Lublin 1979, t. 2, cz. 1, s. 527-530.

⁷ Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki*, s. 5-67.

II wojną światową i po niej kuracje liczyły nawet po kilkanaście tysięcy wier-nych, niektóre miały własne kościoły. Wyjątkiem były kuracje w archidiecezji wrocławskiej (z 50, 100 i 20.000 wiernymi), co zapewne związane było ze zniszczeniami w czasie II wojny światowej i migracją ludności po tejże woj-nie. Duże były różnice w kosztach utrzymania duszpasterza-kuratusa (np. na Pomorzu Zachodnim na początku XIX wieku wynoszących 1000 marek roc-znie, od 1898 – 1500, a od 1909 – 1800 marek) a proboszcza (dochodzących nawet do 4000 tysięcy marek rocznie w końcowych latach urzędowania). W trudnych sytuacjach kurację wspierała finansowo wrocławska filia Związku św. Bonifaccego (założonego w 1849 roku w Regensburgu, a zatwierdzone-go w 1852 roku). Podobną rolę spełniał w diecezji warmińskiej Związek Św. Wojciecha (założony w 1851 roku i zatwierdzony przez biskupa Józefa Gerit-za 3 VI 1852 roku). W 1870 roku oba te związki połączyły się tworząc Boni-fatius-Adalbertus-Verein⁸. Do zatwierdzenia katolickiej kuracji potrzebna była zgoda w zasadzie protestanckiej (w zaborze pruskim) władzy świeckiej, która z reguły nie sprzyjała katolikom, tymczasem dla powstania duszpasterskiego ośrodka ewangelickiego wystarczył tylko kościelny dokument erekcyjny. Ta w zasadzie nieprzychylna władza (miejscowy landrat) niekiedy stawiała się łaskawa, np. do uzupełnienia wymaganej liczby katolików doliczała część lic-znie przybywających na te tereny polskich robotników sezonowych⁹.

Kuracja była samodzielna i niezależna od macierzystej parafii placówką duszpasterstwą na wydzielonym terenie, najczęściej z własną kaplicą (rza-dziej z kościołem) i własnym duszpasterzem, który na mocy dekretu biskupa diecezjalnego miał władzę proboszcza, tzn. sprawował na powierzonym tere-nie stałe duszpasterstwo: m.in. udzielał chrztu i asystował przy ślubach (do asysty przy ślubach mógł delegować innych duchownych), odprawiał msze i pogrzeby; był usuwany lub nie¹⁰. Kuracje niekiedy były poprzedzane przez lokalie i istniały przez kilka, kilkanaście (czasem kilkadziesiąt) lat, po czym przekształcano je w parafie, lub zanikały na jakiś okres, jeśli nie było sprzyja-jących warunków do erygowania parafii¹¹. Ze względu na bardzo częste pow-stawanie i zanikanie kuracji i lokalii trudno jest podać ich właściwe liczby, jak też w ilu miejscowościach one istniały. W niniejszym opracowaniu ogra-niczymy się jedynie do podania sądażowych ich liczb występujących w die-

⁸ Bończa-Bysrzycki, *Kościół katolicki*, s. 5-67. *Historia Kościoła w Polsce*, Poznań 1979, t. 2, s. 529.

⁹ Bończa-Bysrzycki, *Kościół katolicki*, s. 5-67.

¹⁰ Bączkiewicz, Baron, Stawinoga, *Prawo kanoniczne*, t. 1, s. 577.

¹¹ *Schematyzm Archidiecezji Katowickiej*, Katowice 1993: np. w Zwonowicach (obecnie w dekanacie Rybnik Północ) lokalie z 1942 r. została 1964 r. parafią pw. Matki Boskiej Różańcowej (s. 540-542); w Kokoszykach (w dekanacie pszowskim) lokalie z 1942 roku została w 1947 roku kuracja, a w 1957 roku parafią Niepokalnego Serca Maryi (s. 474-475); w Pannownikach (dekanat Katowice Południe) 1 IX 1933 roku była kuracja, a 12 II 1934 powstała już parafia pw. św. Ludwika Króla i Wniebożycia Najświętszej Maryi Panny (s. 235-237).

cezach w niektórych latach (na ile pozwala zachowany stan schematyzmów) i podsumowania globalne.

2. Rozmiary występowania kuracji i lokalii

Początki kuracji i lokalii sięgają w zasadzie XVIII w., aczkolwiek w niektórych rocznikach schematyzmów sporadycznie występują one w znacznie wcześniejszych wiekach. Na pierwszą lokalie z 1416 roku, pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej, natrafiłem w Ujeźdźcu (dekanat paczkowski) na terenie ówczesnej diecezji wrocławskiej (obecnie opolskiej; w 1968 roku była parafią), zaś kurację – w Kotach, pw. św. Piotra i Pawła, (dekanat dobrodzieński) z 1687 roku również w obecnej diecezji opolskiej (w 1964 roku została parafią)¹². Pełny rozwój kuracji i lokalii nastąpił dopiero w XIX wieku. W 1800 roku w diecezji wrocławskiej było ich razem 38 (na 570 parafii)¹³, w 1828 roku – 35 kuracji i 22 lokalie, w 1855 – 179 kuracji i 45 lokalii, następnie liczba ich zmniejszała się i 1914 było 107 kuracji (931 parafii i 265 filii), w tym, w delegaturze apostolskiej Pomorza i Brandenburgii, 37 kuracji (na 55 parafii i 13 filii), a 1935-36 było 167 kuracji (w tym 84 w diecezji berlińskiej i 7 w katowickiej)¹⁴. W diecezji wrocławskiej również bardzo dużo było kuracji przez cały XIX wiek (np. w 1812 roku było ich już 53, a w 1872 – 125), zaś od początku XX w. było ich zaledwie kilka, zaś w 1939 roku znowu 83 kuracji¹⁵. W diecezji warmińskiej pierwsze kuracje (kilka) są uchwytnie w 1857 roku (w schematyzmach), po czym ich liczba wzrastała i w 1907 roku osiągnęła 24, następnie zmniejszały się i w 1935 było ich zaledwie 4¹⁶. Podobnie w diecezji

¹² *Rocznik Administracji Apostolskiej Śląska Opolskiego* (od 1953 *Rocznik Ordynariatu Śląska Opolskiego*; od 1959 *Rocznik kościelny Śląska Opolskiego*), Opole 1947, s. 140-141, 1963, s. 153 (wg innych roczników tego schematyzmu lokalie w Ujeźdźcu powstała w 1854 roku, np. schematyzm z 1981, s. 272-273; s. 47 (Koty); *Schematyzm Archidiecezji Śląskiej (Katowickiej)*, Katowice 1993, s.162 (w 1795 roku powstała lokalie w Leszczynach – dekanat dębiński, od 1919 jest parafią); s. 384-386 (w Orzeszach – w dekanacie tejże nazwy w latach 1788-1812 była lokalie, od 1906 kuracja, a od 1912 parafia pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny.

¹³ B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, nadbitka z „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (1969-71) s. 106, 267-268, 437.

¹⁴ *Catalogus [venerabilis] cleri almae Dioecesis Wratislaviensis* (*Schematismus oder Statistik des Bistums Breslau Königlich-Preussischen Antheils*; *Schematismus des Bistums Breslau und des ihm annectireten Delegatur-Bezirks*; od 1907 *Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegatur-Bezirks*; od 1931 *Handbuch des Erzbistums Breslau*; od 1944 *Schematyzm duchowieństwa i kościołów Archidiecezji Wrocławskiej*), Breslau/Wrocław 1828-1952.

¹⁵ *Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Wladislaviensis seu Calisiensis* (od 1906 *Catalogus cleri*; od 1931 *Rocznik Diecezji Włocławskiej*), Wladislaviae (Włocławek) 1904-58 (w 1904 roku były zaledwie 3 kuracje, jednakże pojawiło się 13 lokalii, w 1914 roku zaledwie 2 kuracje, a w 1949 roku brak ich).

¹⁶ *Elenchus universi cleri nec non sororum piarum congregationum Dioecesis Warmiensis* (od 1959 *Spis duchowieństwa i parafii Diecezji Warmińskiej*), Brunsbergae, od 1944 Olsztyn 1857-51.

chełmińskiej od lat 50-tych XIX wieku było zaledwie po kilka kuracji, dopiero w 1936 roku było ich aż 80¹⁷, a w nowo utworzonej diecezji gdańskiej w 1925 roku było ich zaledwie 6¹⁸. Bardzo dużo kuracji było w diecezji sandomierskiej¹⁹. Po II wojnie światowej najwięcej kuracji było w diecezji opolskiej (bogatej w stare kościoły): w 1947 roku – 69, 1963 roku – 81²⁰; w katowickiej w 1958 roku – 31 (7 kuracji powstało w czasie II wojny światowej)²¹, w diecezji wrocławskiej w 1952 roku – 32 kuracje i 44 lokalii z kościołami obsługiwanymi przez zakonników lub macierzyste parafie (gdy kościoły zniszczono w czasie wojny; od 1959 roku nie wyszczególniano kuracji, jednak 24 % parafii było nieobsadzonych)²²; a we wrocławskiej była tylko jedna kuracja w 1958 roku²³; poza ziemiami polskimi – w diecezji berlińskiej było w 1963 roku – 91 kuracji i 11 lokalii, a w 1984 roku – 87 kuracji i 6 lokalii²⁴; zaś w diecezji magdeburskiej w 1994 roku, aż 56 kuracji (na 169 parafii) i nie jest wykluczone, że zachowały się one do dziś²⁵; na ziemiach polskich (głównie w diecezji katowickiej) od końca lat 60-tych XX wieku nazwa kuracji jest określana jako samodzielna placówka duszpasterska (sporadycznie tymczasowa parafia)²⁶. Kuracje wystąpiły również i na polskich ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej, będących pod zaborem rosyjskim – w diecezji łuckiej, gdzie w połowie XIX wieku było ich 91 na 161 ośrodków duszpasterskich²⁷. Niewątpliwie było to związane z ogromną przewagą liczebną prawosławnych nad katolika-

¹⁷ *Elenchus ecclesiarum nec non universi cleri et sororum piarum congregationum Dioecesis Culmensis (Rocznik diecezji Pelplińskiej)*, Gdańsk 1858-, Pelplin 1922-63: w 1859 roku były 2 kuracje, w 1870 – 1 (inna), w 1910 – 4 kuracje i 9 lokalii.

¹⁸ *Kirchen-Kalender für die Apostol. Administratur Danzig (Schematyzm Diecezji Gdańskiej)*, Gdańsk 1925-58.

¹⁹ *Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis*, Sandomiriae 1820-1920.

²⁰ *Rocznik Administracji Apostolskiej Śląska Opolskiego (od 1953 Rocznik Ordynariatu Śląska Opolskiego; od 1959 roku Rocznik kościelny Śląska Opolskiego)*, Opole 1947-63.

²¹ *Schematyzm Diecezji Śląskiej (od 1929 roku Rocznik Diecezji Śląskiej (Katowickiej; Schematyzm Archidiecezji Katowickiej)*, Katowice 1924-93.

²² *Schematyzm duchowieństwa i kościołów Archidiecezji Wrocławskiej*, Wrocław 1952, 1963.

²³ *Rocznik Diecezji Włocławskiej*, Włocławek 1958.

²⁴ *Schematismus des Bistums*, Berlin 1936-38, 1963, 1984.

²⁵ *Schematismus des Bischöflichen Amtes Magdeburg*, Leipzig 1984, 1994.

²⁶ *Schematyzm Archidiecezji Katowickiej*, Katowice 1993: np. samodzielne stacje duszpasterskie tworzono w: Chorzowie 1968 roku (od 1978 roku jest tam parafia), Kobielicach 1986 (1989 parafia); placówki duszpasterskie: w Przegędzach przy (istniejącej od 1840 roku) kapliczce przydrożnej w 1973 roku na czele z rektorem (od 1981 parafia), samodzielne placówki duszpasterskie w Krostoszowicach 1983 (1991 parafia); parafia tymczasowa w Piotrowicach 1988 (1990 parafia).

²⁷ *Elenchus venerabilis cleri saecularis et regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis*, Żytomiriae 1852.

mi rzymskiego wyznania, podobnie jak to miało miejsce w zaborze pruskim z protestantami.

Zakończenie

Reasumując należy stwierdzić, że kuracje i niższe od nich rangą, mniej liczne, lokale, występujące na ziemiach polskich głównie pod zaborem pruskim, funkcjonowały przez cały XIX wiek i ich liczba w niektórych latach przekraczała 300. Pod koniec XIX wieku i w pierwszych dwóch dziesiątkach XX wieku liczba ich spadła do 150, w trzecim dziesiątku XX wieku znowu przekroczyła 300, a po II wojnie światowej spadła (w latach 1940-1960) do 180 (najwięcej ich było w diecezji opolskiej i archidiecezji wrocławskiej), po czym te terminy zanikły. Kuracje zachowały się najdłużej jedynie na ziemiach niemieckich – w diecezji magdeburskiej.